

IV. ПРОБЛЕМИ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

*Грабовська О. О.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правосуддя
юридичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

*Чепак І. В.,
студент 2 курсу ОР «Магістр»
юридичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

УДК 347.91/95

РОЗВИТОК НАУКОВОЇ ДУМКИ ПРО ЗМІСТ ПОНЯТТЯ «ДОКАЗИ» У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Доказування юридичних фактів та обставин, без перебільшення, основа процесуальної діяльності. Очевидно, саме тому зміст поняття «доказ» хвилював представників процесуальних наук у всі часи їх розвитку.

Аналіз наукових джерел свідчить про більш ґлибокий рівень наукових досліджень концепту «доказ» у кримінально-процесуальній науці. Цивільній процесуальній науці це не характерно. Водночас, в останній період часу з'явилися фундаментальні праці, присвячені цивільному процесуальному доказуванню, в яких автори не могли обійти увагою поняття «доказ».

Розвитком наукової думки про зміст поняття «докази» у кінці XIX – на початку XX ст. займалися, зокрема, С. Н. Абрамов, Е. В. Васьковський, Ю. С. Гамбаров, К. І. Малишев, К. С. Юдельсон, Т. М. Яблочков та ін. На сучасному етапі більш ґрунтовному дослідженню цього питання присвятили свої праці такі зарубіжні та вітчизняні вчені, як В. П. Гмирко, О. О. Грабовська, О. С. Захарова, Т. М. Кучер, М. А. Погорецький, І. В. Решетнікова, С. Я. Фурса та інші.

Проте, незважаючи на наявність значної кількості висновків та поглядів про докази, науковий пошук найбільш вдалої моделі поняття «доказ» продовжується, що викликано не лише розвитком процесуальної наукової думки, урахуванням висновків представників різних наук, а й розвитком процесуального законодавства, зокрема, цивільного процесуального. Прийнята у 2017 р. нова редакція Цивільного процесуального кодексу України потребує наукового осмислення системних змін, що відбулись у регулюванні здійснення цивільного судочинства, в тому числі й регулюванні інституту доказування, доказів як засобів, за допомогою яких встановлюються факти та обставини.

Автором статті поставлено за мету пошук відповіді на питання про зміст поняття «доказ», можливість відобразити у ньому якомога більше складових, які вказують на сутність з урахуванням генези розвитку наукових висновків про це правове явище, а також регулювання чинним процесуальним законодавством.

Логічним у цьому сенсі видається аналіз історичних джерел, які збереглися до нашого часу і є неоціненною спадщиною для сучасних дослідників.

Автором запропоновано власне визначення поняття «докази» – це дані про факти та обставини, які надані сторонами та іншими учасниками справи з метою обґрунтування вимог та заперечень відповідно до предмета доказування, безпосередньо визнані та прийняті судом унаслідок їх дослідження та оцінки.

Ключові слова: докази, доказування, цивільний процес, цивільне судочинство.

Велика кількість нормативно-правових актів, які поширювали свою дію на території сучасної України, стали підґрунтям для сучасного цивільного процесу та розуміння поняття «доказ». На кожному етапі розвитку нашої держави діяли різноманітні законодавчі акти. Наприклад, за часів Київської Русі одним із основних джерел права була Руська Правда, яка регламентувала процес доказування та засоби доказування. У польсько-литовський період діяли Литовські статuti 1529 р., у яких вперше був застосований термін «доводити», згодом Литовські статuti 1566 та 1588 рр. У середині XVIII ст. на землях України був розроблений та виданий кодекс «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., де доказам та доказуванню була присвячена VIII Глава. У зазначений період часу, якщо і розвивалася наукова думка про докази та доказування, то не збереглася до наших часів. Тому стверджувати про існування чи неіснування в цей період висновків про явище, що досліджується, не доводиться.

У середині XIX ст. був прийнятий Статут цивільного судочинства 1864р. Прийняття цього акту слугувало знач-

ним імпульсом для розвитку науки про судові докази в Російській імперії. З прийняттям зазначеного Статуту пов'язують початок поділу цивільного і кримінального судочинства, розвиток змагального цивільного судочинства і, як наслідок, розвиток науки про докази та доказування у цивільних справах. Тому логічним видається починати дослідження розвитку поняття «доказ» саме з цього періоду. З часу прийняття Статуту і до сьогодні вчені різних наук протягом багатьох років намагаються з'ясувати сутність поняття «доказ» та наблизитися до суті його змісту.

У наукових пошуках традиційним є хронологічне упорядкування розвитку за умови систематизації уявлень про явище. Одним із учених, який запропонував своє бачення на еволюцію поглядів із розвитку поняття «докази», є Р.В. Костенко. Він запропонував умовно поділити розвиток визначення поняття «докази» на три періоди: перший період – це погляди дореволюційних юристів (до 1917 р.); другий етап розвитку – радянський період (із 1917 р. до 1991 р.); третій – сучасні погляди науковців (із 1991 р. й донині)¹. Ця систематизація є обґрунтованою з огляду на політичні

¹ Р Костенко, *Понятие и признаки уголовно-процессуальных доказательств* (Москва, Юрлитинформ 2006) 132.

перетворення, що відбулися упродовж XIX–XXI ст.

Як зазначалося вище, інтенсивний розвиток науки цивільного процесу, в рамках якої досліджувалось й поняття «доказ», фактично розпочався з прийняттям у 1864 р. Статуту цивільного судочинства. Специфічним у цьому сенсі є та обставина, що в Статуті не було закріплено визначення поняття «доказ» чи «докази», проте у наукових публікаціях та навчальних джерелах виникла дискусія з приводу їх сутності, юридичних ознак, сприйняття судом тощо. Зокрема, у 1876 р. К. І. Малишев у своїх працях розглядав поняття «доказ» у вузькому і широкому сенсі. У широкому сенсі, на його думку, «докази» – це все те, що «переконує наш розум в істинності або хибності якого-небудь факту чи положення, а у вузькому (технічному) сенсі під доказами він розумів «законні підстави для переконання суду в існування чи не існування спірних юридичних фактів»¹.

Ю. С. Гамбаров, в цілому підтримуючи К. І. Малишева, також розглядав поняття «докази» в широкому та вузькому сенсі. Так, на думку Ю. С. Гамбарова, «докази» у широкому розумінні – це встановлення істини. Але водночас учений наголошував, що процес доведення (у якому ключовим є пошук та прийняття доказів) наявний в усіх наукових дисциплінах, але в першу чергу у сфері логіки. Вчений також зазначав, що в юридичному сенсі «докази» – це те, що слугує переконанню суддів в істинності тверджень сторін. У поняття «докази» в юридичному сенсі він включав три складові: 1) засоби, якими користуються сторони для переконання суду в істинності своїх тверджень; 2) підстави визначення судом тверджень, які перебувають поза площиною спору; 3) процес доказування, що веде до зазначеної мети².

Дуже коротке і водночас містке визначення поняття «докази» наводить у своєму підручнику відомий учений зазначеного періоду Т. М. Яблочков: докази – це ті засоби, якими сторони переконують суддів у правильності їх тверджень³. І дійсно, будь-яка сторона чи інший учасник процесу, які подають до суду докази або підтверджують наведені факти чи обставини іншими засобами чи у інший спосіб, сподівається довести або ж спростувати твердження опонентів та тим самим поставити під сумнів позицію іншої сторони.

Подібні зазначеним вище твердженням висновки містяться й у інших працях кінця XVIII – середини XIX ст., зокрема Е. В. Васьковського⁴.

На жаль, обсяг цієї статті не дозволяє відобразити погляди та висновки усіх учених, праці яких датовані XVIII–XIX ст., водночас видається, що й наведені думки, висловлені свого часу фундаторами науки цивільного процесуального права, стали поштовхом для розвитку наукової думки про таке явище, як доказ, а висновки сучасників про сутність поняття «докази», в основному, базуються на них та знаходять своє відображення у працях сучасників.

Післяреволюційні зміни, що змінили суспільний лад, відобразилися й на сфері законодавства та судової практики. Перший ЦПК Української РСР, який був прийнятий у 1924 р., характеризувався як закон, який у порівнянні зі Статутом 1864 р. обмежив диспозитивність цивільного процесу та змагальний характер, закріпив підвищену роль суду у цивільному процесуальному доказуванні. У радянський період поняття «докази» розглядалося з матеріалістичної теорії права, за якою доказ не є засобом переконання суду, а є засобом досягнення істини у справі. З приводу цього С. Н. Абра-

¹ К Малишев, *Курс гражданского судопроизводства* (Москва, ОАО «Издательский дом «Городец» 2005) 76.

² Ю Гамбаров, *Гражданский процесс. Курс лекций* (1894–95) (Москва ОАО, «Издательский дом «Городец» 2005) 93.

³ Т Яблочков, *Учебник русского гражданского судопроизводства* (Москва, ОАО «Издательский дом «Городец» 2005) 345.

⁴ Е Васьковский, *Учебник гражданского процесса* (Москва, Зерцало 2003) 238.

мов зазначав, що «докази – це засоби матеріальної істини»¹. К.С. Юдельсон також наголошував, що розкриваючи поняття «докази», необхідно розуміти засоби і способи для встановлення об'єктивної істини². Подібних висновків чимало у джерелах, підготовлених у радянський період часу. Наукові та навчальні джерела цього часу засвідчують, що так звана «об'єктивна істина» на багато років стала своєрідною ідеологією у процесуальній діяльності.

Поняття «докази» у нормативному сенсі не зазнавало ніяких змін упродовж великого періоду. Так, у ст. 17 Основ цивільного судочинства СРСР, прийнятих у 1961 р., було закріплено, що доказами в цивільній справі є будь-які фактичні дані. Тотожна редакція поняття «доказ» була закріплена й у Цивільному процесуальному кодексі України 1963 р. Таким чином, складається враження, що такий зміст поняття «докази» задовольняв суспільні потреби.

Національна цивільна процесуальна доктрина України у минулому столітті розвивалася під впливом загальної радянської ідеології, тому цивільні процесуальні закони і регламентація ними основоположних засад, інститутів, поняття «докази» були тотожними. Все зводилось до панівного становища суду у цивільних процесуальних правовідносинах, а об'єктивна істина вважалася такою, яку необхідно встановити у кожній цивільній справі. І лише після набуття Україною незалежності у 1991 р. розпочала формуватися власна національна доктрина, яка враховувала українські традиції, а також європейські концепти змагального цивільного судочинства.

У контексті розвитку сучасної наукової думки про зміст поняття «доказ» заслуговує на увагу концепція В.П. Гмирка, який запропонував діяльнісну концепцію розуміння доказів. Ця концепція

спонукала багатьох учених подивитися на поняття «доказ» з іншого боку. Він виходив з того, що під збірною назвою «процесуальний доказ» приховується дуже складний юридичний феномен, зміст якого не в змозі виразити будь-яка його загальна юридична дефініція і який починає даватися взнаки в практичній діяльності юриста з доказування в кримінальному провадженні. Для розуміння «наповнення» змісту доказу як складної юридичної конструкції системного характеру автор запропонував увести в науковий та практичний обіг конструкцію «склад процесуального доказу», яка включає три блоки (підсистеми): пізнавальний, інформаційний та нормативний. Такий підхід, на думку автора, дасть можливість зрозуміти процедуру формування доказів, відповідність їх нормативним вимогам, формам використання, що впливатиме й на зміну філософії кримінально-процесуального доказування. Запропонована теоретична модель конструкції «склад доказів» вимагає від сучасного юриста вміння трактувати доказ не як догму, як щось «застигле» назавжди, а як динамічне юридичне явище. Воно починає формуватися на досудовому розслідуванні, а завершується в судовому засіданні за участю сторін процесу³. Ця думка видається обґрунтованою з огляду на те, що доказ – це не щось усталене, а навпаки, поняття, яке знаходиться у розвитку та залежить від рівня свідомості й стану суспільних відносин. Незважаючи на те, що фундаментом зазначених висновків є кримінальна процесуальна діяльність, видається, що таке уявлення про докази є універсальним, але з відповідними нюансами та застереженнями.

І.В. Решетникова визначає поняття «докази» як відомості про обставини, котрі встановлюються одними і тими самими засобами доказування⁴. Це ви-

¹ С. Абрамов, *Гражданский процесс: учебник* (Москва, Госюриздат 1948) 126.

² К. Юдельсон, *Гражданский процесс: учебник* (Москва, Гос. изд-во юрид. лит. 1965) 33.

³ В. Гмирко, 'Кримінально-судові докази: юридичне поняття чи дефініція' (2014) 10 *Право України* 28.

⁴ І.В. Решетникова, *Доказывание в гражданском процессе: учеб.-практ. пособ. Для бакалаврата и магистратуры* (Москва, Юрайт 2015) 96.

значення видається занадто спрощеним, оскільки не розкриває суті поняття «докази», адже неможливо описати поняття «доказ», спираючись винятково на засоби доказування. У цивільному судочинстві концепт «доказ» має охоплювати й мисленнєвий елемент, діяльність розуму, що відповідатиме висновкам представників різних наук.

З огляду на останні зміни в законодавстві виникає необхідність суворого розмежування становища учасників справи та суду, ґрунтуючись на ідеологічних засадах цивільного судочинства розвинених країн та прогножуючи майбутній розвиток цивільного процесуального законодавства з огляду на неминучу європеїзацію правової системи України, пропонується у визначенні поняття «докази» відображати дві складові: 1) надані суду учасниками справи у визначений законом спосіб та з застосуванням відповідних засобів, дані (інформація) про факти та обставини, якими обґрунтовуються вимоги чи заперечення; 2) дані (інформація), визнані судом доказами внаслідок їх дослідження та оцінки.

Щодо законодавчого закріплення поняття «докази», дослідивши сучасні чинні процесуальні кодекси України можна дійти висновку, що всі вони містять положення про зміст доказів у процесах. До того ж, редакції положень в цілому збігаються. У ч. 1 ст. 76 ЦПК України, в ст. 73 ГПК України, а також у ст. 72 Кодексу адміністративного судочинства України йдеться, що доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутності обставин, що обґрунтовують вимоги та заперечення сторін. Аналогічно законодавець урегулював поняття «доказ» у ст. 84 чинного Кримінального процесуального кодексу.

У науці цивільного процесу дискусії щодо змісту поняття «докази» триватиме завжди, адже дати гранично визначене поняття «докази» неможливо. Дослідивши висновки та погляди різних

учених-процесуалістів про зміст поняття «докази» у наукових та навчальних джерелах, можна стверджувати, що поняття «доказ» динамічне та неосяжне для його чіткого і лаконічного визначення. Тому, незважаючи на застосування різних слів, широке чи вузьке тлумачення, змістове навантаження у висновках, як правило, визначення поняття «доказ» зводиться до наступного: доказ – це окремий елемент засобу доказування, що містить інформацію про обставину справи, з існуванням якої особа пов'язує виникнення, зміну чи припинення цивільних прав чи обов'язків. Змістом доказів виступають дані, що інформують про обставини, необхідні для правильного вирішення справи¹; судові докази – це передбачені та регламентовані законом процесуальні засоби доказування (показання свідків, письмові та речові докази, пояснення сторін та третіх осіб, аудіо- та відеозаписи, висновки експертів), а також свідчення про обставини, які з них отримані².

Погляди вчених різних періодів історії людства дозволяють простежити чітку динаміку змін у свідомості залежно від розвитку суспільних відносин. У наукових висновках немає єдиної думки щодо визначення змісту поняття «докази», що підтверджує думку про те, що поняття «докази» неможливо всебічно осягнути. Докази у різні часи будуть трактуватися по-різному як у доктрині цивільного процесу, так і у судовій практиці.

Проаналізувавши законодавчі акти, які закріплюють поняття «докази», праці вчених різних періодів та дослідивши різні погляди про поняття «доказ», видається можливим констатувати, що в законодавстві неможливо закріпити чітко визначене поняття «докази», яке буде охоплювати всі специфічні ознаки цього поняття. Тому наука продовжуватиме пошук, у процесі якого будуть виникати все більше завдань, спрямованих на пошук точного поняття «докази», яке б охоплю-

¹ І Берестова, С Бичкова, В Бобрик, *Проблеми оптимізації цивільного процесу в Україні: монографія* (Київ, НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України 2011) 110.

² С Алехіна, В Блажеєв, *Гражданское процессуальное право: учебник* (Москва, ТК Велби 2004) 164.

вало всі його складові. Тому на цьому етапі вважаємо доцільним таке визначення: докази – це дані про факти та обставини, які надані сторонами та іншими учасниками справи, безпосередньо визнані та прийняті судом унаслідок їх дослідження та оцінки, з метою обґрунтування вимог та заперечень відповідно до предмета доказування.

Розвиток цивільного процесуального законодавства засвідчує, що законодавча регламентація концепту «доказ» у різних актах видозмінювалася, але радикаль-

них коригувань не зазнавала. Пов'язано це з тим, що впродовж багатьох років переважало догматичне уявлення про докази, не змінювався перелік засобів доказування, не враховувалася думка представників інших наук – філософії, логіки, психології, лінгвістики тощо. Сучасна національна цивільна процесуальна доктрина поступово виправляє ситуацію, що склалася, і є надія, що розвиток наукової думки про одне з основних явищ у судовій діяльності – доказ, продовжиться.

REFERENCE LIST

BIBLIOGRAPHY

AUTHORED BOOKS

1. Kostenko R V, *Ponjatye y pryznaky ugovovno-processual'nyh dokazatel'stv* [The concept and features of criminal procedural evidence] (Jurlytynform 2006) 240 (in Russian).
2. Malshev K Y, *Kurs grazhdanskogo sudoproizvodstva* [The course of civil proceedings] (Yzdatel'skyj dom «Gorodec» 2005) 344 (in Russian).
3. Gambarov Ju S, *Grazhdanskij process. Hrestomatija: ucheb. posob* [The civil process. Lecture Course] (Yzdatel'skyj dom «Gorodec» 2005) 381 (in Russian).
4. Vas'kovs'kij E V, *Uchebnik grazhdans'kogo processa* [Textbook of the civil process] (Zercalo 2003) 238 (in Russian).
5. Abramov S N, *Grazhdanskij process: uchebnik* [Civil process: a textbook] (Gosjurizdat 1948) 483 (in Russian).
6. Judel'son K S, *Uchebnik russkogo grazhdanskogo sudoproizvodstvo* [Civil process: a textbook] (Gosjurizdat 1965) 344 (in Russian).
7. Jablochkov T M, *Uchebnik russkogo grazhdanskogo sudoproizvodstvo* [Textbook of Russian civil proceedings] (Izdatel'skij dom Gorodec 2005) 345 (in Russian).
8. Reshetnikova I V, *Dokazyvanie v grazhdanskom processe: ucheb. – prakt. Posob. Dlja bakalavrata i magistratury* [Proving in civil procedure: study guide for bachelor and master] (Jurajt 2015) 96 (in Russian).
9. Grabovs'ka O O, *Teoretichni ta praktichni problemi dokazuvannja u civil'nomu procesi Ukraïni: monografija* [Theoretical and practical problems of evidence in the civil process of Ukraine] (Jurinkom Inter 2018) 472 (in Ukrainian).
10. Berestova I E, Bychkova S S, Bobryk V I, *Problemy optymizacii' cyvil'nogo procesu v Ukraïni: monografija* [Problems of optimization of the process in Ukraine: monographs] (NDI pryvatnogo prava i pidpryjemnytva NAprN Ukraïny 2011) 110–111 (in Ukrainian).
11. Alehin S A, Blazheev V V, *Grazhdanskoe processual'noe pravo: uchebnik* [Civil Procedure: textbook] (TK Velbi PROSPEKT 2004) 164 (in Russian).

ARTICLES

12. Gmirko V P, 'Kriminal'no-sudovi dokazi: juridichne ponjattja chi definicija' [Criminal Proof: Legal Notion or Definition] (2014) *Pravo Ukraini* 26–35 (in Ukrainian).
13. Andrije'o V D, 'Dokazi jak ob'ekt zboru na etapi zbirannja dokaziv u civil'nomu procesi' [Criminal Proof: Legal Notion or Definition] (2013) *Pravo i suspil'stvo 2013* 33–38 (in Ukrainian).

Grabovska O., Chepak I. Development of scientific thought about the content of the concept of «evidence» in the civil process.

Evidence of legal facts and circumstances, without exaggeration, is the basis of procedural activity, it is evident that the content of the concept of «evidence» excited the representatives of the procedural sciences at all times of their development.

An analysis of scientific sources indicates a deeper level of scientific research of the concept of «evidence» in criminal-process science. Civil procedural science is not typical. At the same time, in the last period of time there were fundamental works devoted to civil procedural proof in which the authors could not ignore the concept of «evidence». So, in monograph Grabovska O. O. reveals the concept of «evidence» from two points: as a tool for proving facts and circumstances by legally interested parties – participants in the case, and a source of knowledge and conditionalities about the facts and circumstances that are established by the court.

Andreytsy V. D. directs his attention to the peculiarities of the court's interaction with evidence at various stages of civil justice, in particular, at the stage of gathering evidence, their submission, research, etc.

Despite the presence of a large number of conclusions and views on evidence, the scientific search for the most successful model of the concept of «evidence» continues, which is due not only to the development of procedural scientific thought, taking into account the conclusions of representatives of various sciences, but also the development of procedural legislation, in particular, civil procedural. Adopted in 2017, a new version of the Civil Procedural Code of Ukraine requires a scientific reflection on the systemic changes that took place in the regulation of the implementation of civil justice, including the regulation of the institute of evidence, evidence as a means by which the facts and circumstances are established.

The author of the article aims to find the answer to the question about the content of the concept of «evidence», the ability to display in it as many components that reflect the nature of the genesis of the development of scientific conclusions about this legal phenomenon, as well as regulation of the existing procedural law. Logical in this sense is an analysis of historical sources that have survived to this day and are an invaluable legacy for contemporary researchers.

The author proposes the actual definition of the concept of «evidence» – the data on the facts and circumstances provided by the parties and other parties to the case in order to justify the claims and objections in accordance with the subject of evidence, are directly recognized and accepted by the court as a result of their research and evaluation.

Key words: evidence, evidence, civil process, civil justice.

Стаття надійшла до редакції журналу 23.12.2018.